

ЈОВАН ДЕРЕТИЋ

„ШЋЕПАН МАЛИ“ КАО ПОЛИТИЧКА ДРАМА

О *Шћепану Малом* критика је углавном неповољно судила. Ево неколико мишљења: „*Шћепан Мали* изгледа као мала зграда склопљена поглавито из заостатка материјала неутрошена при већој грађевини“ (Ј. Продановић); он је „врста допуне *Горског вијенца*“ (И. Секулић); после *Горског вијенца* „за *Шћепана Малог* је мало остало, а и то је периферног значаја“ (В. Латковић). Свима је заједничко то што су пренагласили сличност између два дела, из чега су уследиле негативне вредносне импликације у односу на друго. Они су добро видели колико је *Шћепан Мали* друкчији од *Горског вијенца*, а ипак су га оцењивали као да је само варијанта, свакако много слабија, тог дела. То становиште у многome је превладано код неких новијих истраживача, у Ђиласовој књизи о Његошу, у књизи Миодрага Поповића о српском романтизму и у неким необјављеним радовима. Поповићев однос нарочито је индикативан. У првом издању своје књиге он уопште није говорио о *Шћепану Малом*, јер је сматрао да то дело не доноси ништа ново, а у последњем издању о њему је написао врло занимљиво поглавље. Мислим да је *Шћепан Мали* дело о коме ће се тек говорити. У извесном смислу то ново говорење већ је почело ове године, поводом успешног позоришног извођења овог дела а и иначе.

Поређење између два Његошева драмска спева свакако је неизбежно, али њега треба вршити друкчије него што је то најчешће уобичајено. *Шћепан Мали* није свакако велики као *Горски вијенац*, али јесте битно различит од њега. Разлике се појављују најпре у односу према грађи. *Горски вијенац* писан је на основу народних песама и усмених предања, а у стварању *Шћепана Малог* важну улогу, особито кад је реч о главном јунаку, имали су писани извори и архивска истраживања. Даље, постоје разлике у спољашњем облику. *Шћепан Мали* много је више удовољио захтевима драмске форме него *Горски вијенац*, што се

види и по његовој подели на чинове („дјејствија“) и појаве („јавленија“). Ти спољашњи знаци одговарају дубљој драмској заснованости радње и ликова, померању тематског интереса са спољашњих на унутрашње односе у Црној Гори, с борбе против Турака на политичке сукобе изазване појавом „цара“ на Цетињу. Али ипак у *Шћепану Малом*, још више него у *Горском вијенцу*, драмско је надјачано епским, тако да нисмо добили праву драму него драмску хронику или, како мисли М. Поповић, прелазну форму „између старинске епопеје и модерног историјског романа“. У њему је мање поезије него у *Горском вијенцу*, али више реалне збиље и свакодневног живота, више реализма и критичности у сликању појединаца и колектива. Као и *Горски вијенац*, и *Шћепан Мали* је мисаоно дело, али на различит начин. У њему нема високе сентенциозности нити метафизичких тема, али има у изобиљу практичне животне мудрости. То је дијалогски више него драмски спев, „дјело великих дијалога“ (Билас), који у његовој структури имају сличну улогу какву имају велики монолози у *Горском вијенцу*.

Два спева разликују се и по свом односу према смешном. У *Горском вијенцу* национална хероика проткана је богатим хумором, а у *Шћепану малом* у њу је унесена комична димензија. Ако је *Горски вијенац* романтична херојска поема у драмском облику, *Шћепан Мали* је херојска комедија. (И. Секулић у њему је видела елементе „грађанског позоришног комада“), Његошев заокрет од романтизма и приближавање реализму и другим, још модернијим тенденцијама у књижевности.

Од делова *Горског вијенца Шћепану Малом* најближа је епизода о попу Мићу и назови-вештици у којој је показано како заосталост народа и слабост централне власти ствара погодно тле за политичке манипулације. У *Шћепану Малом* имамо самозванство на највишем нивоу. У непознатом човеку из Далмације Црногорци препознају руског цара Петра III и овај почне да влада на Цетињу као да је прави цар. Због тог догађаја Црбна Гора бива увучена у ковитлац међународних збивања: Турска је против ње подигла силну војску, с друге стране напали су је Млечани, а њена далека савезница Русија покренула је дипломатску акцију да се домогне самозванца. Његош је осетио смешну страну читаве те афере, што се види из његових речи у предговору: „... човјек се мора управо чудити кад види какву им је маглу био угнао у тикву“. Из тог значајног предговора вреди навести још и песничково мишљење о јунаку дела: „Шћепан Мали био је лажа и скитница, али је знамениту епоху у Црној Гори и у околини учинио, именујући се руским царем“. У том парадоксу садржана је најсажетија поетичка формула дела. Али ту је уједно и почетак извесних неспоразума, посебно оних који се тичу лика насловног јунака.

Јер, противуречност о којој говори песник није уметнички сасвим превладана. После свега остаје нејасно како неко ко је

само „лажа и скитница“ успева у оном што нико пре њега није успео, да уведе ред „у бесудну земљу“. Песник не воли свог јунака и уопште се не труди да прикрије своје антипатије. Напротив, он користи све могућности да покаже да је Шћепан само „лажа и скитница“ и да знаменити догађаји његовог доба немају никакве везе с његовим карактером. За такав песников однос карактеристична је чињеница да овај лик није уопште добио оно место у делу какво одговара главном јунаку. У два чина, другом и петом, Шћепан се уопште не појављује, а у већини појава у осталим чиновима он је сасвим потиснут у страну. То је још један парадокс овог дела: његов насловни јунак није, у ствари, главни јунак. Додуше, све што се говори и догађа стоји с њиме у вези, али у свему томе само невелик део чини оно што он сам говори и ради. У *Шћепану Малом* ни иначе нема великих ликова какви су Бог и Сатана у *Лучи* или какви су јунаци *Горског вијенца* у већини. Једини изразити лик међу тридесетак лица на списку јесте игуман Теодосије Мркојевић, Шћепанов главни противник, народни мудрац сличан игуману Стефану, али више овоземаљски, више народски од њега. Он је главно лице свих великих дијалога у прва четири чина, и у неку руку главни јунак у сенци. Много више него драма индивидуалних карактера, *Шћепан Мали* је слика колективног менталитета, „поема црногорских нарави“, како ју је назвао Ђилас, Али и ту се испољавају необична ограничења: нема призора из домаћег живота каквих је доста у *Горском вијенцу*, нема љубави, нема ниједног женског чељадега. У сликању црногорског живота *Горски вијенац* тежи свеобухватности. *Шћепан Мали*, напротив, пошавши од теме лажног цара у којем народ препознаје свог вођу, открива само један, и то политички аспект живота. На основу тога то дело можемо дефинисати као политичку драму, или, још уже, драму политичког понашања. Та тема дата је на најширој основи, у више различитих ситуација: приказано је понашање појединаца и масе, мирнодопски и ратни услови, унутрашње прилике и дипломатски односи. У *Горском вијенцу* имамо једну основну ситуацију осветљену са свих страна. *Шћепан Мали* открива различите ситуације, али се у свакој очитује иста основна тема.

Почетну ситуацију можемо назвати ситуацијом проналажења или препознавање вође. Она је развијена у првим сценама првог чина, у којима Црногорци прихватају Шћепана за свог владара. Иако ти призори спадају у слабије у драми, у њима налазимо неке битне аспекте ове теме као што су нпр.: потреба за јединством под једним вођом

(да се ужа једнога држимо,
и за вођом једнијем идемо),

негативно мишљење о теократији као облику власти

(јербо среће није у народу
којим капа руководи црна),

манипулације верским и националним осећањима

(вољех царство земно изгубити,
но небесно да изгубим царство).

Последње стихове који директно упућују на Лазарево опредељење, изговара Шћепан, значи „лажа и скитница“. Они у његовим устима добијају пародијски смисао, као, уосталом, и много тога што он говори у овим и другим призорима. Слично се догађа и у другим поворним партијама. Пошто је прихваћени вођ лажан, самозван, сваки говор за њега добија извесна пародијска, комична обележја. То померање ка комичном карактеристично је за говор и понашање како оних који хрле за Шћепаном као вођом тако и оних којима је сама његова појава изазвала паничан страх, а то су Турци, Венецијанци и Руси.

Сасвим супротну ситуацију имамо у другом чину. Црна Гора је са свих страна опкољена непријатељем: с три стране су Турци, а с четврте Млечани, тако да изгледа да је, као и много пута до тада, у безизлазном положају; Црногорци шаљу у турски табор групу старца на челу с Теодосијом Мркојевићем да гледају да некако одврате Турке од њихова наума. Ситуација је разрешена дијалогски, а не драмски. Цео други чин је у ствари расправа у дијалогу. Разговор се води и о датом тренутку али и о смислу црногорске борбе уопште. Ту су исказане најважније мисли на ту тему, на које ћемо се касније вратити. Али та ситуација има и почетни драмски набој, јер се старци налазе у непријатељској војсци и у сталној су опасности да изгубе главу, — положај који се у њиховим речима рефлектује у разним нијансама од трагике до комичног. С једне стране, и они се као и сви људи боје смрти, јер смрт је прка старцу ка дјетету,

смрт је грка старцу ка дјетету,

а с друге, они су свесно жртвовани од својих, јер је ипак за њима мања штета ако изгубе главу:

*У Црну су Гору мимо игдје
прејештини старци до зла бога.*

Полазећи од ове парцијалне анализе, можемо издвојити три битна аспекта *Шћепана Малог* као политичке драме, то су: херојска историја као позадина те драме, опсесија влашћу као извор политичке комедије и однос ми — страни свет као шири контекст збивања у драми.

У *Шћепану Малом* говори се о црногорском вековном одолевању турској сили, о јуначком презирању смрти и другим аспектима херојског менталитета. Два кола у кратким осмерачким или шеснаестерачким песмама смењују се у слављењу црногор-

ских победа и јунака. Али у дијалозима све те теме некако се слушају на земљу, величина се не губи али постаје обична, део живота којим се живи. Та тема најшире је развијена у споменутом дијалогу у турској ордији. У њему с црногорске стране главну реч води игуман Теодосије али учествују и многи други. Вођа турске војске, серашћер румеливалис, прети да ће својом силом просто сатрти непокорну земљу. Теодосија му одговара да се Црна Гора не може победити (само „кад је слога међу Црногорце“) и објашњава то природом црногорског тла и карактером народа. За турског пашу „све су ово смијешни разлози“, поготово у ситуацију када је Црна Гора са свих страна опкољена:

*Сад вам ни Бог помоћи не може,
кад су на вас Турци и Млечићи,
нако ћете у небо скакати.*

Он, уз то, сматра да црногорска борба „коју нико не зна ни помаже“ у ствари, нема никаквог смисла. На уста игумана Теодосија проговара мирна самоувереност Црногораца ослоњена на вековно искуство:

*Бог је нама свагда помагао,
тврда воља и мишице наше,
друге нама не треба помоћи;
Бог нас знаде, и ми себе знамо,
више нама не треба познанства.*

У тој препирци као и у другим дијалозима, нарочито онима у којима Теодосије води главну реч, дата је животна, ратничка и политичка философија Црногораца. У петом чину, који се у целини догађа међу Турцима, у Скадру, о црногорској борби говори се из турске перспективе. Његош је пустио саме Турке да расправљају о томе зашто Црну Гору не могу никако савладати а покорили су толике народе и државе, применивши тако поступац којим се у наше дане послужио албански писац Исмаил Кадаре у својим романима из албанске историје. *Шћепан Мали*, боље него и једно друго дело, открива реалне историјске и психолошке претпоставке црногорског отпора освајачу као и то како се у таквим условима рађа специфична философија живота. Из њега се види како немогуће постаје стварно, тј. да мали увек побеђује великога, Давид Голијата. Ни срамотно понашање Шћепаново, то што се он, кад су Турци навалили, сакрио „негдје у крај“, ту ништа није могло изменити. Јер био је у питању механизам који је деловао вековима. Црногорцима Шћепан није ни требао ради борбе против Турака, то су они добро умели и без њега. Шћепан им је требао за нешто друго, што им никако није полазило за руком, а то је: да управљају сâми собом.

Пошетња изазвана појавом „лажног цара“ открива друге аспекте црногорске збиље. Упоредо с херојском историјом одвија се политичка комедија. Њени су актери исти ти непобедиви јунаци, али и њихови непомирљиви непријатељи, Турци и Млечићи, и њихова далека и неугодна покровитељица Русија. На списку делатних лица међу којима се налазе два патријарха, пећки и цариградски (овај други, додуше, не проговара на речи већ само плаче), један млечачки гроф, два беглербега и више паша, један руски генерал и сви црногорски прваци, има и једна птица, „папагао“. Папагај изговара једну једину реч и то више пута, а то је реч „цар“. Његош открива опсесивно дејство власти на све, на појединце и на масу подједнако. Ту се догађају чуда не мања од оних које чине Црногорци с Турцима. Шћепан, пошто је минула опасност од Турака, посрамљен излази пред Црногорце и, плачући „како мало дијете, пада на кољена и моли народ да га убије“. Али тада ствари почињу да се развијају сасвим у супротном правцу од очекиваног. Уместо раскринкавања Шћепан доживљава нова признања, уместо пада — прави тријумф. Чак и његов најљући противник игуман Теодосије мора да попусти и да се у знак помирења с њиме пољуби. Слично се догађа и у четвртом чину. Кнез Долгоруков нагони Шћепана да призна да је лажа и да каже своје право име. Он га потом затвара и прети му да ће га обесити. Али Црногорци ослобађају Шћепана из тамнице и поново га признају за свог владара.

Тема лажног цара омогућила је Његошу да говори и о другим народима много више него у *Горском вијенцу*. У *Шћепану Малом* дате су кратке, врло прецизне и, углавном негативне интониране карактеристике свих околних народа: Бошњака (муслимана), Арнауца, Бугара, Грка. О њима се говори са становишта идеје народности и њихове спремности за борбу против Турака. Од страних народа највише пажње посвећено је Турцима и Русима.

Турска тема развија се паралелно с црногорском и антитетички у односу на њу. Њој су посвећена два чина, други, у којем је приказана турска војска у походу, и пети, у којем су Турци сами са собом, код властите куће. Откривају се различити видови турског живота, политике, начина живота и веровања. Турски певачи, по двојица на два места, смењују се у опевању великих тема турске историје и религије. Њихове песме представљају пандан песмама кола у којима се славе Црногорци. Оне су и формално налик на њих: написане су у осмерцима с римом. Али из тога не треба закључити да је песник увек непристрастан, да даје подједнак претман једној и другој страни. У песмама турских певача на религиозне теме присутна је иста она тенденција која се може уочити у партијама о Шћепановом самозванству, а то је померање песничког говора од озбиљног свечаног или трагичног у правцу комике, ироније и пародије. Као

пример можемо навести попевку Мула Хасана, последњу говорну партију у *Шћепану Малом*:

*Кад облазиш Мерваг, Сафу,
поклањаш се храму Меке,
без шећера сркај кафу,
и не бој се вражје дреке.*

Међутим, увођење турске перспективе омогућило је песнику да унесе теме за које се иначе не би нашло места у његовом делу. У *Горском вијенцу* Његош је захваљујући Турцима написао најлепше стихове о љубави и женској лепоти. У *Шћепану Малом* на уста Турака он говори о осећању празнине, чамотиње или, како је они називају, „трпије“, осећању сасвим блиском Бодлеровом сплину.

Руска тема, више него турска, ограничена је на сферу политике. Она је развијена у четвртном чину. Игуман Теодосије износи прекоре „браћи Русима“ што су се увек сећали Црногораца кад би заратили с Турцима а заборављали на њих кад би се с Турцима мирили. Окупљени Црногорци спремни су, додуше, да тај заборав великодушно опросте својој заштитници, али се кнез Долгоруков ипак неславно проведе на Цетињу: најпре га надговори речити Теодосије Мркојевић а потом му Црногорци одрже праву лекцију због Шћепана и његове тобожње крађе царског имена, тако да овај „јакко разљућен на Црногорце... за то и за многе друге ствари, као и Црногорци на њега, готово утече с Цетиња“.

Да закључимо. *Шћепану Малом* највише је сметала близина *Горског вијенца*. Величина тог дела просто га је засенила. Под силним утиском које је оно оставило сва остала Његошева књижевна остварења изгледала су мала и безначајна, тако да је требало доста времена да се вредност појединих од њих призна и схвати. То се догодило с *Лучом микрокозма* и са појединим песамама, као што је *Ноћ скупља вијека*. Друга дела чекају на ред. Наша анализа показала је да *Шћепан Мали* има пуну самосталност у односу на главно дело. То дело није његова допуна, није друга, слабија верзија истога. Оно доноси друкчију слику света, с новим мисаоним и имажинативним продорима и са значајним уметничким новинама које нису до сада довољно уочене нити на прави начин вредноване.

Jovan Deretić

»ŠĆEPAN MALI« AS A POLITICAL DRAMA

S u m m a r y

Šćepan Mali (Stefan the Little), dramatical poem of P. P. Njegoš, has been remained in the shade of his masterpiece *Gorski vijenac* (Mountain Wreath) and therefore insufficiently explained in the criticism. But these two works, in spite of the resemblance in their subjects, are artistically quite different. *Šćepan Mali* is a political drama or the drama of the political behavior. The background of this drama is, as in *Gorski vijenac*, heroic history of Montenegro, but in the literary devices of the presentation of it, central theme of usurper, the false czar, there are strong tendency toward comical, ironical and parodic. These traits so as some new aspects in the treatment of the relationships between Montenegro and foreign world are specific qualities of this Njegoš's last great work.